

PRŮCHA, Jan (red.): Pedagogická encyklopedie.

Peter Gavora

Katedra pedagogiky, PdF UK, Bratislava

peter.gavora@fedu.uniba.sk

PRŮCHA, Jan (red.) (2010): *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál, 935 s.
ISBN 978-80-7367-546-2.

Začiatkom roka 2010 sa na pulloch kníhkupectiev objavila *Pedagogická encyklopedie*. Ide o značne objemnú knihu, ktorá mimovoľne ponúka, aby sa numericky vyjadrili jej parametre. Encyklopédia má 935 strán, skladá sa zo 156 kapitol, ktoré napísalo spolu 104 autorov. Z nich je polovica žien (vzhľadom na feminizáciu pedagogickej profesie by bolo vhodnejšie napísať „až polovica z nich sú muži“). Viac ako suchá reč čísiel však čitateľa zaujíma obsah tejto robustnej knihy. Encyklopédia je knižný druh, ktorý zhrňa, systematizuje a bilancuje vedné poznanie v určitej oblasti, v tomto prípade v oblasti výchovy a vzdelávania. Dielo tohto zamerania však nie je len súborom informácií, ale je aj ukazovateľom trendov vývoja v jednotlivých pedagogických disciplínach, oblastiach a témach. Je to zároveň kultúrny dokument odrážajúci hodnoty, významy a postoje danej doby. Z tohto hľadiska je encyklopédia reprezentačnou publikáciou.

Vzhľadom na náročnosť tvorby sa encyklopédie v danom vednom odbore neobjavujú často, skôr naopak. Vždy ide o mimoriadny autorský, vedecký a edičný čin. Preto sú encyklopédie neobyčajne cenené a vážené. Iniciátorom, dušou a editorom tejto encyklopédie bol Jan Průcha, významný český pedagóg, pracujúci však aj v odborných oblastiach ležiacich mimo hraníc tradičnej pedagogiky. Jeho interdisciplinárna orientácia významne ovplyvnila koncepciu a obsah tejto encyklopédie.

Z dvoch možností usporiadania hesiel (abecedné radenie alebo systémové radenie) si autori zvolili tú ťažšiu – heslá sú usporiadané systémovo, to znamená, že pozícia daného hesla zodpovedá relevantným vzťahom k iným heslám v horizontálnej a vertikálnej rovine. Autori tak vlastne namodelovali stavbu pedagogiky ako súboru disciplín, oblastí a tém. Nie je to ľahká úloha, pretože pedagogika dospela v súčasnosti do štádia značnej diferencovanosti, rieši množstvo tém a problémov, ktoré sú navyše často vzájomne poprepájané alebo sa prekrývajú.

Čitateľov tohto časopisu bude zaujímať predovšetkým (a verím že nie výlučne) to, ako sú pokryté *lingvistické a komunikačné aspekty výchovy a vzdelávania* v tejto encyklopédii. Je všeobecne známe, že výchova a vzdelávanie v školskom i mimoškolskom prostredí je tesne spojená s jazykom, rečou a komunikáciou. Rozvoj jazykového vyjadrovania žiakov je jedným z hlavných cieľov vzdelávania na všetkých stupňoch povinnej školskej dochádzky, jazyk je nástrojom, pomocou ktorého učiteľ vychováva a vzdeláva žiakov. O vychovanosti a vzdelanosti žiakov sa učiteľ dozvedá prostredníctvom výpovedí žiaka. Súčasťou kurikula základných a stredných škôl sú vyučovacie predmet materinský jazyk a cudzie jazyky, ktoré sú primárne zamerané na rozvoj vyjadrovania žiakov a na osvojenie si poznatkov o jazyku a komunikácii. Ústne a písomné vyjadrovanie je teda podstatnou zložkou edukácie.

Pozrime sa, ako je jazyková a komunikačná problematika zastúpená v recenzovanej knihe. Bude nás zaujímať nielen to, ktoré prvky jazyka a komunikácie sú tu prítomné, ale aj to,

v akom rozsahu sú prezentované, ako sú stvrnené a v akej pozícii stoja vzhľadom na ostatné heslá encyklopédie.

Chrbtovou kostoú encyklopédie je Prúchova koncepcia pedagogiky ako systému, ktorý sa skladá zo štyroch bázových zložiek:

- Edukačná realita – situácie, v ktorých prebiehajú edukačné procesy.
- Edukačné prostredie – ekonomické, fyzikálne a psychosociálne faktory edukácie.
- Edukačné procesy – činnosti uskutočňované v edukačnej realite.
- Edukačné produkty a efekty – krátkodobé a dlhodobé, resp. globálnejšie výsledky edukácie.

Mimo tejto schémy vystupujú časti (súbory kapitol) o subjektoch edukácie (žiaci, učitelia a ďalší edukační pracovníci), o špecifických skupinách populácie (postihnutí a znevýhodnení žiaci, žiaci etnických skupín, dospelí a seniori), o edukácii v mimoškolskom prostredí, o plánovaní a riadení školstva, o školskej evaluácii a o podpore vzdelávania a školstva. Veľká časť je venovaná pedagogickej vede a výskumu. Tu sú kapitoly o celkovom stave pedagogiky, o jednotlivých disciplínach pedagogiky (je ich tridsať), o výskume v pedagogike a o informačnej základni pedagogiky. Encyklopédia obsahuje bohaté prílohy – zoznam fakúlt s učiteľským a pedagogickým programom, inštitúcií, grantových agentúr, akreditácie atď.

Problematika jazyka a komunikácie vo výchove a vzdelávaní vystupuje v tejto encyklopédii jednak v podobe samostatných kapitol, jednak ako súčasť iných kapitol, kde nemá hlavnú pozíciu. Ak sledujeme uvedené poradie zložiek edukácie v Prúchovej koncepcii, tak ako prvá problematika má zastúpenie *komunikácia učiteľa a žiakov*. Je zaradená do časti o edukačných procesoch. Problematika komunikácie je u nás veľmi dobre rozpracovaná, čo sa prejavilo i v tejto encyklopédii. Výskum komunikácie v triede mal v Československu svoje zlaté obdobie v rokoch 1980–1990, kedy vznikli základné monografie spracúvajúce túto problematiku a kedy sa značne rozvinul výskum komunikácie v triede. Autor kapitoly venuje opisu výskumov verbálnej komunikácie jednu celú stranu. Je potrebné dodať, že v rámci výskumu komunikácie u nás sa rozpracovala metóda exaktného pozorovania a vyhodnocovania diania na vyučovacej hodine v podobe tzv. mikroanalýzy, čo prispelo veľkou mierou k tomu, že sa pedagogika zbavila impresiového pohľadu na proces vyučovania a dokázala uskutočňovať veľmi presné analýzy diania v prostredí triedy. Po roku 1990 nastal vo výskume útlm, nové oživenie však v súčasnosti predstavujú najmä práce brnianskeho tímu okolo T. Janíka, i keď u nich vidno skôr dôraz didaktický než komunikačný.

Kapitola objasňuje pojem komunikácie v prostredí triedy, jej úlohy a funkcie a potom opisuje vlastnosti reálnej komunikácie v triede. Zdôrazňuje sa asymetria komunikácie učiteľ–žiak, neprímerane veľká dĺžka jazykového prejavu učiteľa v porovnaní s jazykovým prejavom všetkých žiakov dovedna, ukazuje sa súvislosť medzi psychosociálnou klímou triedy a komunikačným správaním učiteľa a žiakov. Je tu tiež krátka časť o komunikačnej príprave učiteľov a spomína sa zaujímavá problematika interkultúrnej komunikácie pri vzdelávaní žiakov z rodín etnických minorít. Dôležité je akcentovanie komunikačnej prípravy učiteľov základných a stredných škôl. Dodajme, že kapitola má názov Komunikace učitel–žáci

ve výuce, ale v jej texte sa systematicky používa kratšie, ale menej presné spojenie pedagogická komunikácia.¹

V časti o produktoch a efektoch edukácie vystupuje problematika venovaná *gramotnosti žiakov*. Zaujímavé sú tu dve veci: tejto problematike sú venované až tri kapitoly – patrí teda medzi najviac zastúpené v tejto encyklopédii – a kapitoly sú umiestnené na začiatku tejto časti encyklopédie. To ukazuje, aký veľký význam editor pripisuje tejto problematike. Prvá kapitola ukazuje, ako sa význam pojmu gramotnosť i problematiky gramotnosti posunul v priebehu niekoľkých desaťročí. Dokazuje, ako negramotnosť v európskej civilizácii mizne (žiaľ, štatistická tabuľka výskytu negramotnosti v krajinách je 15 rokov stará) a aký má vplyv rodina, sociokultúrne prostredie a škola na rozvoj gramotnosti detí a mládeže.

V kapitole o *počítačovej čitateľskej gramotnosti* sa pojednáva o osvojovaní si elementárneho čítania, tzv. techniky čítania. Dôležitou otázkou je existencia pregramotného obdobia u dieťaťa v predškolskom veku a hľadanie postoja k tomuto obdobiu, t.j. či gramotnostný vývin dieťaťa má prebiehať spontánne, alebo má byť systematicky regulovaný dospelými. V druhom prípade je otázkou, ako túto reguláciu nenásilne uskutočňovať. Jadro kapitoly tvorí problematika metód vyučovania počítačného čítania. Z dnešného hľadiska sú dominantné dve vyučovacie metódy, ktoré si konkurujú. O ich efektívnosti sa vedú spory, ktoré sa zrejme nikdy neskončia, pretože určenie efektívnosti každej z nich je metodologicky veľmi zložitú, do hry vstupuje totiž množstvo známych i neznámych premenných ovplyvňujúcich efekty danej vyučovacej metódy. Ide o analyticko-syntetickú metódu a metódu globálnu, resp. genetickú. V kapitole sa opisujú výhody a nevýhody každej z nich a odmieta sa stanovisko jedinej univerzálnej vyučovacej metódy pre všetky edukačné prostredia. Naopak, citlivo sa argumentuje, že prijatie alebo odmietnutie niektorej z nich závisí na konkrétnych možnostiach žiaka a učiteľa, predovšetkým na stupni rozvoja detí danej triedy. Požaduje sa, aby sa čítanie nestalo bezduchým, mechanickým drilom, naopak, aby učiteľ motivoval žiakov do čítania, aby podporoval ich záujem o čítanie a aby žiaci obsah čítaného prežívali. Žiaľ, o obsahových a žánrových vlastnostiach čítaného textu tu nie je zmienka, hoci je to dôležitá téma. Sme totiž svedkami toho, že žiaci niekedy precvičujú čítanie na nezaujímavých a často aj nezmyselných textoch.

Osvojením elementárnej gramotnosti sa položia základy pre náročnejšie činnosti žiaka, pre to, aby sa čítanie stalo nie cieľom, ale nástrojom učenia sa obsahu v jednotlivých vyučovacích predmetoch. Činnostiam žiaka s textom sa nevenuje osobitná kapitola, hoci editor encyklopédie je odborníkom v tejto problematike. Niektoré tieto prvky však obsahuje časť encyklopédie o produktoch vzdelávania, najmä o výkonoch žiakov v projekte PISA.

Na túto časť nadväzuje kapitola o *funkčnej gramotnosti* vo vzťahu k školskému vzdelávaniu. O funkčnej gramotnosti môžeme hovoriť až u populácie, ktorá má viac ako 15 rokov, ale gramotnostná výbava vzniká už v základnom školskom vzdelávaní. Historicky sa pojem funkčnej gramotnosti objavil v kontexte pracovného zlyhávania časti populácie vo vyspelých krajinách. Súvislosť funkčnej gramotnosti s dosiahnutou úrovňou vzdelávania populácie je očividná, dĺžka vzdelávania a úroveň funkčnej gramotnosti vzájomne pozitívne korelujú.

1 Pedagogická komunikácia je v doslovnom chápaní komunikácia o pedagogike (vede). Tento názov sme síce používali aj my v pionierskom období výskumu komunikácie v škole (Pedagogická komunikácia v základnej škole, 1988), ale neskôr sme od neho upustili (Učiteľ a žiaci v komunikácii, 2003, české vydanie 2005).

Ukazuje sa, že dobrú funkčnú gramotnosť podporuje dostatočne dlhé základné školské vzdelávanie, v ktorom si dieťa dokonale osvojí základy čítania a písania a potom túto kompetenciu využíva v ďalšom vzdelávaní a v pracovnom i súkromnom živote. V kapitole sa poukazuje na širšie sociálne, ekonomické i politické aspekty funkčnej gramotnosti a na potrebu dopĺňovať toto vzdelávanie u dospeljej populácie, ktorá má funkčnú gramotnosť nedostatočne rozvinutú, a preto zlyháva v práci alebo pri hľadaní pracovných príležitostí. U marginálnych sociálnych skupín, napr. u dlhodobu nezamestnaných, sa stretávame s poklesom alebo dokonca so stratou predtým dosiahnutej úrovne gramotnosti. Títo ľudia si vyžadujú pokračovanie gramotnostného vzdelávania či už vo formálnej, alebo neformálnej podobe.

Ak sa pozrieme na kapitoly o gramotnosti z odstupu, s prekvapením zistíme, že v ich obsahu ide primárne o receptívne činnosti, o kompetenciu čítať text, porozumieť mu a využívať textové informácie. Nehovorí sa tu nič o *pisateľskej gramotnosti*, hoci ide o vzájomne prepojené a podporujúce sa kompetencie a s nimi súvisiace činnosti. Písanie – presnejšie produkcia textov žiakmi je veľmi dôležitá činnosť, ktorá tvorí základ vyučovania i učenia sa žiaka a napokon i dôležitú súčasť životnej/funkčnej gramotnosti. V knihe však môžeme stretnúť iné gramotnosti, ktoré si tento pojem prepožičali – gramotnosť prírodovednú, matematickú, elektronickú a pod. Je však potrebné doplniť, že oblasť vedeckého štúdia písanej produkcie žiakov v porovnaní s čitateľskou gramotnosťou je dosť zanedbávaná v ČR (i SR), takže encyklopédia vlastne len modeluje súčasný stav. Podobne ako sa posunula problematika čítania k problematike čitateľskej gramotnosti, možno v svetovej pedagogickej literatúre (a v publikáciách Pražskej skupiny školskej etnografie, a to najmä u I. Viktorovej) spozorovať posun od skúmania elementárneho písania k skúmaniu produkcie vlastných textov rôznych druhov a žánrov žiakmi, čo je významná kvalitatívna zmena. Od skúmania písomnej produkcie samozrejme potom vedú cesty k rozpracovaniu aplikácií vo forme špecifikácie vyučovacích cieľov, vyučovacích metód a postupov nácviku samostatného písania.

V časti *Subjekty edukace* je kapitola o *jazykovej a komunikačnej kompetencii českej mládeže* (v skutočnosti však ide aj o deti, nielen o mládež). Kapitola mapuje priebeh vývinu detského jazyka – fonologického systému, slovnej zásoby (tá je najzaujímavejšia) a gramatiky od raného obdobia dieťaťa. Prekvapuje nedostatok novších českých výskumov, tie reprezentuje len Kala s Benešovou, takže autor sa musel opierať dokonca i o dáta Příhodove publikované v roku 1963. (Českým kolegom dávam do pozornosti „Štúdie o detskej reči“, ktoré vyšli v redakcii D. Slančovej v Prešove roku 2008.) Jazyk mládeže je reprezentovaný tým, čo je pre túto spoločenskú skupinu typické, subštandardným jazykom. Aj táto kapitola sa dotýka problematiky čitateľskej gramotnosti, ale dôraz je na kritickej gramotnosti a na vplyve médií na mládež. Chýba problematika elektronického jazyka mládeže, ktorá je pre ňu veľmi typická (SMS, chatting a pod).

Dobré zastúpenie má problematika jazyka a gramotnosti v dvoch kapitolách v časti *Evaluace vzdělávání a školstva*. V prvom rade ide o vyhodnocovanie *výkonov žiakov* základných a stredných škôl v jednotlivých vyučovacích predmetoch, nás zaujíma český jazyk, ale aj cudzie jazyky. Výkony sa merajú štandardizovanými postupmi dlhodobu, takže je možné sledovať trendy niekoľko rokov za sebou. Kapitola sa zamerala na štyri veľké projekty vyhodnocovania (ČŠI, 1989; Hradecký – Byčkovský, 1995; CZVV od 2004, Kaliboro od 1995). Ukazuje ich zámer, cieľovú populáciu žiakov, organizáciu testovania, charakteristiky žiakov a rodiny.

Adresátni týchto výsledkov sú riadiace orgány, škola, rodičia, verejnosť a výskumníci. Konkrétne výsledky sa v encyklopédii komentujú len pri testoch vedomostí a zručností pri celoštátnom zisťovaní v roku 1989 (neuspokojivá úroveň v 8. ročníku, disproporcía medzi učiteľovými hodnoteniami úspešnosti žiakov a reálnym výkonom týchto žiakov). Výkony žiakov v štátnych a súkromných gymnáziách v českom jazyku dopadli v prospech prvých z nich, výskum je však z roku 1995, odvtedy sa mohla situácia zmeniť.

Z hľadiska jazyka a gramotnosti je zaujímavá kapitola o *medzinárodnom vyhodnocovaní výkonov žiakov*. Tri projekty, a to RLS, PIRLS a PISA, boli zamerané na čitateľskú gramotnosť. Výsledky českých žiakov v porovnaní s ostatnými krajinami (v rámci EU, resp. OECD) boli široko komentované v odbornej i dennej tlači. Českí žiaci 4. ročníka sa v PIRLS 2001 umiestnili nad priemerom zúčastnených krajín, zatiaľ čo žiaci vo veku 15 rokov (PISA) sa v dvoch meraniach umiestnili pod priemerom a raz na úrovni priemeru. Tento pokles výkonov medzi prvým a druhým študijným obdobím ponúka dôležitú informáciu o fungovaní a kvalite školského vzdelávania. Dodajme však, že charakter takéhoto globálneho merania výkonov nie je odborníkmi prijímaný jednoznačne, vyskytujú sa i kritické hlasy, ktoré spochybňujú validitu takéhoto hodnotenia, resp. kritizujú závery, ktoré sa z výsledkov vyvodzujú pre fungovanie školy.

Ak si zhrnieme kapitoly, ktoré sme zhodnotili, musíme konštatovať, že problematika jazyka, gramotnosti a komunikácie má v encyklopédii dôstojné a proporčne realistické zastúpenie. Významný je tiež posun v chápaní cieľov jazykového vzdelávania s dôrazom na komunikačný, nie na lingvistický aspekt. Samozrejme, nejde len o tieto zmeny, celkový obsah problematiky jazyka a komunikácie je v tejto encyklopédii bohatší a aktuálnejší.

Okrem monotematických kapitol problematika jazyka a komunikácie vystupuje aj ako čiastková téma v ďalších kapitolách. Je tu napríklad Bersteinova teória o rozvinutom a obmedzenom kóde a o jeho vzťahu k sociálnemu zázemiu žiaka (v kapitole o sociálne znevýhodnených žiakoch), sú tu interakčné faktory vyučovania (v kapitole o edukačnom prostredí školskej triedy), verbálna zložka učebnice, jej štruktúra a obťažnosť textu (v kapitole o školskej učebnici), textová zložka multimediálnej prezentácie (v kapitole o nových technológiách) a pod. Tematika jazyka a komunikácie sa teda vyskytuje naprieč rôznymi kapitolami, čo podtrhuje ich význam.

Moje celkové hodnotenie *Pedagogické encyklopedie* je veľmi pozitívne. Ide o príkladný edičný čin, ktorého funkcia nie je len vedecko-bilancujúca, ale aj motivujúca. Verím, že publikácia bude nielen vedomostne obohacovať odbornú komunitu, ale bude aj inšpirovať a podnecovať k ďalšej vedeckej aktivite v oblasti jazyka a komunikácie.

Literatura:

GAVORA, Peter (1988): *Pedagogická komunikácia v základnej škole*. Bratislava: Veda.

GAVORA, Peter (2003): *Učiteľ a žiaci v komunikácii*. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského.

GAVORA, Peter (2005): *Učiteľ a žáci v komunikaci*. Brno: Paido.

SLANČOVÁ, Daniela (ed.) (2008): *Štúdie o detskej reči*. Acta facultatis philosophicae universitatis prešovensis. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.